

Ten ir/ar čia: lenkų egzilų požiūrio į likusiuosius tėvynėje atspindžiai žurnale „Kultura”

I. Įvadas

Politinės emigracijos fenomenas žinomas nuo seniausių laikų. XX amžius, o tiksliau, laikotarpis po antrojo pasaulinio karo pasižymėjo ypač dideliu šio reiškinio mastu. SSRS agresija, karinė ir politinė galia karo ir pokario metais atrodė rimtu argumentu ištvirtinti vienokia ar kitokia forma Vidurio Rytų Europoje. Lenkijai teko satelito vaidmuo. Dalis jos inteligentijos, politikų, karių ir kitų socialinių grupių atstovų pasirinko ar, tiksliau, buvo priversti pasirinkti emigrantų dalią. Tai nebuvo pirmoji masinio pobūdžio politinė lenkų emigracija, dar XVIII a. pab., po T. Kosciuškos sukilimo šis procesas įgavo pagreitį, o XIX a., laikotarpio po 1831 m. sukilimo, emigracijai prigijo „didžiosios” vardas. Šios tautos žmonės pasklido visame pasaulyje. Kaip ir kiekvienai emigracijoje atsidūrusioje tautinei grupei, turime omenyje politinio pobūdžio emigracijos atmainą, buvo aktualu telktis, konsoliduoti savo bendruomenę. Jaustas poreikis bendrauti, susikurti savo ratą, tokiu būdu kartu spręsti problemas, kylančias siekiant ištvirtinti naujame svetimame krašte, dalytis savąja patirtimi ir prarastos tėvynės ateities siekiais.

Viena svarbiausių tuometinių bendravimo ir telkimosi priemonių buvo spauda. Šioje sferoje išėiviai itin aktyviai dalyvavo. Buvo leidžiami įvairaus pobūdžio laikraščiai ir žurnalai, tenkinantys skirtingų socialinių sluoksnių, politinių pažiūrų, kultūrinių sąjūdžių gerbėjus ir atstovus. Kai kurie iš šių leidinių atliko esamojo laiko, konkrečios vietos ir auditorijos poreikius, neturėdami itin didelės išliekamosios vertės. Būta ir išimčių. 1947 m. pasirodęs pirmasis žurnalo „Kultura” numeris liudijo lenkų egzilų intelektualinę brandą. Turbūt neperdėsime sakydami, kad iki šiol tai vienas žinomiausių lenkų leidinių. Jame atsispindi liberaliosios lenkų egzilų visuomenės dalies požiūriai ir nuostatos. Žurnalas pasižymėjęs plačiu akiračiu, tolerancija, ir tapęs įtakingu pasaulėžiūros ir vertybinės sistemos formuotoju, ne tik lenkų, bet ir kitų Vidurio Rytų Europos tautų atžvilgiu. Todėl domėjimasis jo autorių kūryba, valstybės ar ir visos Europos ateities vizija, žmonių tarpusavio santykių modelių kūrimu, patenka į tyrinėtojų akiratį.

„Kultūros” žurnalą galiam apibūdinti kaip palankią terpę įvairių sričių tyrinėtojams. Temų spektras šiame leidinyje pasižymėjo didele įvairove. Galima pateikti bent keletą jų stambesnių grupių: 1. Naujienos iš lenkų egzilų bendruomenių visame pasaulyje; 2. Egziliškojo gyvenimo problematika (prisitaikymo, užsidarymo ar atvirumo temos); 3. Politologinio pobūdžio išvalgos Vakarų ir Rytų galybių sąveikos ar priešpriešos klausimu; 4. Pastebėjimai, susiję su paliktosios tėvynės situacija; 5. Kultūrinio gyvenimo apžvalga ir naujienos, grožinės literatūros kūrinių publikacijos; 6. Skaitytojų laišakai, jų pastabos, bei pasiūlymai.¹

Lenkijoje „Kultūros” fenomenas patraukė tyrinėtojų dėmesį. Rašomos monografijos, straipsniai, jų recenzijos.² Pastebima, kad šio leidinio įtaka buvo jaučiama ne tik Lenkijoje, bet ir kitose sovietinio bloko šalyse.³ Žurnalas pasižymėjo tolerancija, atvirumu naujoms nuomonėms ir požiūriams, pagrindinė vieta skirta ateities Lenkijos ir jos vietos tarptautinėje arenoje kūrimo vizijai.⁴

Kaip pagrindinis šaltinis šiame darbe naudoti „Kultūros” žurnalo numeriuose esantys straipsniai. Pasirinkome 1953-1956 m. leidinius dėl dviejų priežasčių: 1. kadangi tuo metu vyko vadinamasis „atšilimas“, sietinas su Stalino mirtimi ir valdžios pasikeitimu SSRS viduje; 2. tuo pat metu pradeda aiškėti ir Vakarų pastangos ieškoti taikaus sugyvenimo principų su komunistiniu pasauliu, darosi aišku, kad naujo, galinčio naujai pažymėti valstybių sienas ir pakeisti emigrantų padėtį, karo tikimybė priartėja prie nulinės ribos.⁵ Šio darbo objektas: „Kultūros“ bendraautorių požiūris į tam tikras esmines nuostatas

1 G. Pomian pateikia kiek kitokią temų klasifikaciją, remdamasi žiniomis iš kur kas platesnio laikotarpio, žr.: E. Godlewska, „Kultura w pigułce. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2000, z. 4, s. 306.

2 E. Godlewska, „Kultura w pigułce. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2000, z. 4, s. 305-310; E. Godlewska, Zjednoczenie Europy w „Kulturze”. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2002-2003, z. 5/6, s. 399-402; J. Kryszak, O historycznej i kulturowej roli współczesnej emigracji polskiej. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 1998, z. 1, s. 7-12; M. A. Supruniuk, „Kultura” w Ameryce: „Fragmenty” (1973-1979). // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2000, z. 3, s. 35-51; M. Tyrchan, Książka o „Kulturze”. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2000, z. 3, s. 324-331.

3 A. Supruniuk, „Kultura” w Ameryce: „Fragmenty” (1973-1979).....s. 38.

4 E. Godlewska, „Kultura w pigułce. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2000, z. 4, s. 305-306.

5 N. Davies Dievo žaislas, Lenkijos istorija.....p. 600-601.

savęs, savo uždavinių ir misijos bei požiūrio į likusios tautos dalies anapus geležinės uždangos bruožus bei vertę. Darbo tikslas – atskleisti lenkų egzilų požiūrį į Lenkijos padėtį. Tyrimas suskirstytas į tris dalis. Pirmojoje sieksime išsiaiškinti, kaip „Kulturos“ autoriai vertina lenkus egzilyje: kokie egzilų uždaviniai, vertybės ir siekiai, kur yra takoskyra tarp realaus gyvenimo svetimoje šalyje bei ištikimybės savajai valstybei principo; požiūrio į Rytus ir Vakarus aspektai; svarstymai, kokio pobūdžio (politinei ar kultūrinei) veiklai reikia teikti daugiau dėmesio ir pastangų. Šių klausimų aptarimas, mūsų nuomone, padės geriau suvokti, kaip konstruojamas santykių su kraštu vaizdas. Antrajame skyriuje koncentruosimės ties išeivių ir likusiųjų santykių-kontaktų galimybėmis ir jų pobūdžiu, abiejų pusių reakcija į tam tikrus jų veiklos aspektus. Trečiasis skyrius skirtas požiūrio į tautiečius Lenkijoje analizei, ypač kreipiant dėmesį jų ir komunistinės sistemos santykiui bei poreikiams, kuriuos patenkinti galėtų būtent išeivių bendruomenė. Šiame darbe naudotasi aprašomuoju-analitiniu metodu.

II. Ten ir/ar čia: egziliškasis būvis ir krašto gyvenimo suvokimas

1. Politinės ar kultūrinės emigracijos primatas

Šiame skyriuje aptarsime du vienus iš svarbiausių išeivijos atstovų svarstymų ir ginčų objektų: kovos ir pasipriešinimo būdus valstybės, okupavusios gimtąjį kraštą, atžvilgiu. Pradiniame etape, karo metu, pirmaisiais pokario metais dominuoja prioriteto suteikimas politiniam veikimui, kontaktų užmezgimui su Vakarų valstybių vyriausybėmis. Egzilinė lenkų vyriausybė, reziduojanti Londone, siekė atkreipti pasaulio dėmesį, tartis ir su sovietais dėl esamos ir būsimos krašto padėties. Tačiau pasirodė, kad nei Rytai, nei Vakarai nėra suinteresuoti nepriklausomos Lenkijos atkūrimu, vienai pusei, SSRS tai buvo nenaudinga, Vakarams,- nereikalinga trikdyti taip sunkiai gautos pokarinės ramybės.⁶ Tačiau politinio pobūdžio veikla ir toliau buvo tęsiama, tai - deklaracijų, rezoliucijų ir derybų ir pažadų laikotarpis. Tačiau pamažu ateina abejonė, vis labiau įsisąmoninama, kad tokia veikla neduoda norimų rezultatų, kad kinta tik pati išeivių visuomenė bei paliktos tėvynės gyvenimo specifika, o ne didžiųjų Vakarų galybių požiūris į jas. Išeivių bendruomenėje susiformuoja du skirtingų nuomonių blokai. Vieni egzilai pasisako už tradicinį veikimo būdą, kiti mano esant tikslinga pakeisti veiklos metodiką.

Žurnale „Kultura“ pasisakoma už antrojo varianto pritaikymą praktikoje ir negailima kritikos pirmojo atžvilgiu. Egzilo rūpesčiu ir uždaviniu įvardijami trys pagrindiniai laikysenos ir elgsenos aspektai: 1. Materialinė pagalba kraštui; 2. Atidus pokyčių įvairiose tėvynės gyvenimo srityse stebėjimas; 3. Nepriklausomybės idėjos išlaikymas.⁷ Tačiau suvokiama, kad ir kaip tai atrodytų paradoksalu, būtent 3-iasis teiginys, atrodytų, pats pagrindinis, turi mažiausiai šansų būti įgyvendintas. Nors būtent juo dažniausiai remiamasi, apeinant kitus du, kaip su nemenka ironijos doze išsireiškia J. Mieroszewski: “Kiekvienos partijos, jos frakcijos ar politinės organizacijos tikslu yra “Nepriklausomybės Lenkijai gražinimas”. Priėmę tokią deklaraciją, visi gali ramiai grįžti namo, nes ne susirinkusiųjų galioje įgyvendinti šį postulatą.”⁸ Tas pats minėtas autorius skirsto emigrantus į dvi grupes: “vienai palieka kraštą, kad už jo ribų galėtų kovoti dėl jo pažangos ir laisvės. Kiti palieka kraštą, kad svetur nevaisingai svajotų apie “status quo” sugražinimą.”¹⁰ Politiniai lenkų egzilų dariniai ir politinės akcijos žurnalo puslapiuose tampa kritikos objektu. Ši kritika nukreipta ne į pačius politikus kaip tokius, bet į jų veiklą, pasigendant joje tikslingumo ir rezultatyvumo. Pastebimas neadekvatus kai kurių sąvokų supratimas, kaip antai,- sąvokos „emigracija” ir „kova dėl nepriklausomybės” yra nesuderinamos. Komunizmo baimė privertė pasirinkti emigranto dalią, todėl čia nelieka vietos heroizmui bei idealizmui.¹¹ Kaip galima suprasti, remiantis žurnale išsakytomis mintimis, lenkų egzilų bendruomenė nebuvo vieninga „tautos” ir „valstybės” sąvokų suvokimo klausimu. Dalis jų Lenkijoje sugebėjo išvelgti tik komunistinį režimą, bei tokiu būdu priskirti sau, išeiviams, “tautos” sąvoką. Kai kurių konservatyvių sluoksnių atstovų nuomone, lenkai emigrantai bei egzilinė vyriausybė tarsi ir įkūnijo Lenkijos valstybę, erdvėje už geležinės uždangos palikdami vietą tik teritorijai, žemei geografinė prasme. Polemikos šia tema atspindžių randame “Kulturoje”: “yra ir tokių, kurių nuomone esame per daug liberalūs. Mūsų

6 Kraj i emigracja. // Kultura, Paryž, 1956, nr. 5/103, s. 106.

7 J. Mieroszewski, Bilans emigracyjny. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 133.

8 Ten pat, s. 133-134.

9 T.Dobrowolski, Pięć elementów. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 3/89, s. 96.

10 J. Mieroszewski, Budujemy dom. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 10/84, s. 5.

11 St. Zarzewski, Fetysze i fikcje emigracji. // Kultura, Paryž, 1953, nr. 9/71, s. 4.

supratimu, negalima būti pernelyg liberaliais, kaip ir pernelyg kultūringais ar išsilavinusiais.”¹² Teigiama, kad negali egzistuoti dvi Lenkijos: viena tėvynėje, kita išeivijoje. Gali būti tik egzilinė vyriausybė, kurios veikla turi būti gerai organizuota, ji turi dėti visas įmanomas pastangas ir išsikovoti autoritetą, tapti žinoma, artima bei pripažįstama ir egzilų, ir pasilikusiųjų tarpe, kaip jų interesus atstovaujanti jėga.¹³ Dažniausiai šios politinio pobūdžio jėgos rėmėsi tėvynėje turėtu autoritetu ir politinėmis tradicijomis, kurių nebandė pritaikyti pasikeitus situacijai: “Nė viena Rytų Europos emigracija negyvena tokia iliuzijų pasaulyje kaip Lenkijos.|...| Ir jokia kita emigracija taip nekovoja dėl nieko, darydama žalą viskam.”¹⁴ Pastebima, kad negalima ignoruoti pokyčių Lenkijos visuomenėje, kartu ir tam tikrų prisirišimo objektų pasikeitimo: “Jauniems žmonėms Lenkijoje 1935 m. balandžio mėn. konstitucija yra lygiai taip pat istorinė ir nereali kaip ir gegužės 3-iosios konstitucija.”¹⁵ Nepriklausomybės idėja yra tik vienas iš politinio nusistatymo pamatų, svarbiausiu dalyku laikytini krašto interesai. Kadangi nuolatinis Lenkijos klausimo kėlimas Vakarų visuomenėje neatneša realios naudos, reikėtų pereiti prie svarbesnio siekio, stengtis iš vidaus paveikti Lenkijos žmonių požiūrį ir vertybių formavimą.¹⁶ Tokiu būdu siekiama parodyti, kad politinė veikla yra daugiau inertiška, nekelianti sau naujų racionalių uždavinių, todėl negalinti atlikti pagalbos tėvynei misijos. Pastebima, kad egzilų bendruomenėje nėra autoritetų bei vieno centro, kuris būtų atsakingas už tam tikrų išeiviams opių klausimų sprendimą, pvz., pilietybės pasirinkimo problemą. Daroma perskyra tarp galinčių priimti svetimąją pilietybę ir turinčių moralinę pareigą to nedaryti. Antrajai grupei priskiriami bendruomenėje gerbiami, žinomi ir veiklūs asmenys: aukšto rango karininkai, politikai, publicistai.¹⁷

Todėl išskyla naujų veiklos kelių paieškos motyvas. Žurnalo puslapiuose išreiškiama mintis, kad su priešų kovojant reikia naudotis ne tik politinėmis, bet ir kultūrinėmis priemonėmis, būtent pastarosios yra veiksmingesnės egzilų situacijoje. Būdami toli nuo savo gimtojo krašto, esant nepalankiai tarptautinei situacijai, politine prasme kraštui jie negali nieko suteikti. Tuo tarpu kultūrine prasme jie yra kur kas geresnėje situacijoje nei jų atskirti tautiečiai. Lenkija suvokiama kaip Vakarų civilizacijos produktas, kuriai gresia sovietinės kultūros invazija, čia išvelgiama pasipriešinimo galimybė, perduodant kraštui kultūrinės-intelektualines vertybes spaudos, knygų bei radijo transliacijų pagalba. Kultūra, intelektualinės pastangos yra suvokiamos kaip sudėtinė politikos dalis, o ne atskira žemesnė kategorija, kaip mano kai kurie „politikuojančios“ asmenys. Be to, sėkmingai išnaudojama sovietų.¹⁸ Žurnalo puslapiuose siūloma laikytis kuo lankstesnės taktikos, ir koncentruotis į tikslą, o ne į tikslo siekimo priemonių „deramumą“ ar atvirksčius. “Kultūros” autorių rato viena iš nesikeičiančių nuostatų buvo orientuota į nuolatinį krašto padėties stebėjimą ir vertinimą.

Egzilai gyveno savo žvilgsnį kreipdami ne tik link už geležinės uždangos likusios tėvynės. Naujasis pasaulis taip pat reikalavo peržvelgti savo vietą ir rolę jame. Pastangos išlaikyti svetur išlaikyti savo, kaip lenkų tapatybę reikalavo tam tikrų aukų: “Emigracijos esmę sudaro kultūrų kova. Nykimas tėvynės kultūros ir perėmimas naujo krašto kultūros elementų.|...| Jeigu rinksimės kompromisų nepripažįstančią kovą su vietinėmis kultūromis, pralaimėsime. Emigracinės kultūros politikos sunkumą sudaro tai, kad tenka atsisveikinti su mintimi, kad tavoji kultūra yra pirmaujanti ir išskirtinė|...| Turime sugebėti įtikinti žmones, kad yra verta būti lenku|...| lenkų kultūra turi būti humanistiškesnė, tolerantiškesnė ir žmoniškesnė nei vietinių kraštų kultūros. Tik tokiomis sąlygomis ji gali išlikti ir tęstis.”¹⁹

Pastebima, kad turi keistis ir egzilų požiūris į save. Nuolatinis grįžimo temos eskalavimas turi baigtis kaip neįgyvendinamas, nors priverstinę emigraciją patyrusiems tai ir sunku bei skaudu pripažinti. Politinės emigracijos trukmė telpa tik vienos kartos gyvenimo rėmuose.²⁰ Tuo tarpu “grįžimo” postulatu dangstosi daugelis jėgų, organizacijų, guodžiasi konkretūs atskiri individai, tačiau toks požiūris veda į getinio pobūdžio būvį, kuris nieko gera neduoda nei patiems egzilams, nei jų tėvynei: “Iš geto tautos turime tapti diasporos tauta.”²¹ Politinė emigracija neturėjo galimybių įvykdyti savo funkcijos.

12 J. Mieroszewski, *Budujemy dom.* // Kultura, Paryž, 1954, nr. 10/84, s. 6.

13 St. Zarzewski, *Zjednoczenie bez treści.* // Kultura, Paryž, 1954, nr. 6/80, s. 64.

14 Ten pat, s. 72; St. Mackiewicz, *Kraj i berg.* // Kultura, Paryž, 1954, nr. 7/81-8/82, s. 97-98.

15 J. Mieroszewski *J. Polacy i poganie.* // Kultura, Paryž, 1954, nr. 9/83, s. 52.

16 J. Mieroszewski, *Karty na stół.* // Kultura, Paryž, 1956, nr. 1/99, s. 3-4.

17 J. Mieroszewski, *Oblicze emigracji.* // Kultura, Paryž, 1953, nr. 4/66, s. 9.

18 J. Mieroszewski, *Bilans emigracyjny.* // Kultura, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 137.

19 Ten pat, s. 138.

20 St. Zarzewski, *Fetysze i ficje emigracji.* // Kultura, Paryž, 1953, nr. 9/71, s. 6.

21 J. Mieroszewski *J. Polacy i poganie.* // Kultura, Paryž, 1954, nr. 9/83, s. 52. *Polacy Ten pat,* s. 53.

Todėl neturėtų tęsti fiktyvaus veikimo: “Polonia [t.y., lenkų diaspora, išskirta mano – J. A.] ne reprezentuoja kraštą, o tarnauja jam.”²² Kaip pagrindinis skiriamasis bruožas tarp politinės emigracijos ir Polonios įvardijamas pilietybės faktorius. Teigiama, kad Polonios atstovo faktinė pilietybė ne visais atvejais tapatinama su įrašytąja oficialiuose dokumentuose. Jo visuomeninė padėtis, profesinė karjera, vaikų ateitis stipriai sieja su jo gyvenamuoju kraštu.²³ Suvokiama, kad nors jaunoji karta ir galės sulaukti politinių pokyčių Lenkijoje, tačiau, kita vertus, keisis ir pati, prognozuojama, kad norinčiųjų grįžti teatsiras vos 10 procentų.²⁴ Politinių veiksmų neveiksmingumas turėtų būti keičiamas kultūros puoselėjimo uždaviniu. Akcentuojama, kad Lenkijoje, vykstant natūraliai kartų kaitai nyksta ir Vakarų kultūros pagrindų primatas, šios kultūros puoselėjimo funkcija natūraliai pereina į egzilų rankas. Kartu diasporos atstovai turėtų aktyviai įsijungti į naujųjų tėvynių gyvenimą: “pirmas klausimas politinėje abėcėlėje skamba ne – ar Lenkija bus laisva?, bet, - ar pasaulis rytoj bus laisvų žmonių pasaulis.”²⁵ Ši citata taikliai iliustruoja “Kultūros” žurnalo autorių siekį išplėsti mąstymo horizontus, ieškoti žmonių vienijančių veiksnių, platesniame kontekste matyti ir pačią Lenkiją. “Kultūros” aplinka akcentuoja ryšių su visu laisvuoju Vakarų pasauliu svarbą: “tie, kurie teigia, esą, lenkų interesai yra nukreipti prieš sovietus, bet neturi jokio ryšio su Amerikos interesais, propaguoja politinį nihilizmą, išskiriančią Lenkijos problemą iš realios politikos.”²⁶ Nuolat akcentuojama, kad lenkai turėtų jaustis esantys Vakarų civilizacijos dalis, o tai reikalauja ir domėjimosi Vakarų problemomis ir siekais. Primygtinai siūloma atsisakyti tam tikro “vartotojiško” požiūrio, kuriuo vadovaujantis nesistengiama įsijausti į kitų padėtį, pažinti jų gyvenimą, bet tik nuolat atkakliai priminti sąvasias reikmes.²⁷ Vienas iš “Kultūros” autorių, K. Hrabyk, oponuoja tokiai redakcijos nuostatai ir motyvuoja tai tuo, kad ir gaunami liudijimai iš anapus geležinės uždangos yra orientuoti būtent į pagalbą iš Vakarų pusės siekį ir tikėjimą ją gauti. Šis autorius išreiškia nusivylimą Vakarų gebėjimu naudotis nuolat ir nuolankiai teikiama įvairiapuse Lenkijos parama: “Mūsų solidarumas su Vakaraais tos didelis ir absoliutus, kad tampa beverčiu.”²⁸

2. Egzilų žinių šaltiniai ir suvokimas apie likusiųjų tautiečių padėtį

Prieš pradėdant aptarti pačių egzilų požiūrio į likusiųosius tėvynėje ypatumus derėtų atkreipti dėmesį, kokios žinios iš ten jiems yra prieinamos ir kaip pasiekiamos. Sovietinė spauda, aišku, nebuvo patikimiausių sąrašė, jos informacija buvo labai tendencinga, tačiau ir ji nėra atmetama, kaip visiškai neverta dėmesio, kaip pavyzdį galima pateikti J. Miedzińskiej tyrimą apie Lenkijos darbininkų padėtį, naudojamosi būtent oficialiąja spauda, tačiau pasirenkamas įdomus pjūvis, - pateikiama informacija iš platesnio laikotarpio, kuri galima įvardinti kaip iki “atšilimo” ir jo meto pateikiamų žinių specifika.²⁹

Gana dažnai “Kultūros” straipsnių autoriai prasitaria apie abipusį ryšį, tad derėtų atsiminti faktą, kad, skirtingai, tarkim, nuo, okupuotų Pabaltijo kraštų, Lenkijoje dar buvo galimybė, nors ir apribota, susisiekti su išoriniu pasauliu.³⁰ “Kulturoje” aptariamas Lenkijos rašytojų, publicistų ir žurnalistų požiūris į emigrantų kūrybą, žinoma, oficialiuose leidiniuose, pažymėtuose cenzūros ženklu yra formuojamos tendencingos nuostatos išeivių ir jų darbų atžvilgiu³¹, tačiau tai liudija, kad bent kai kurie pastarųjų darbo vaisiai pasiekia tėvynainių auditoriją, yra žinomi, tokiu būdu išlaikomas ryšys tarp atskirtų tautos dalių. Z. Broncel kritikuoja konservatyvius išeivijos atstovus, kurie nusiteikę prieš rašytojų egzilų siekį per savo kūrinius pasiekti kraštą, iš jų pusės tai bandoma susieti su radikalia nuostata, kad bet kokia legali bendravimo su Lenkija forma yra sovietinio režimo pripažinimas.³²

Gana įdomiai skamba autoriaus, pasivadinusio “Laertes” pseudonimu, pateikta laiško iš Lenkijoje gyvenančio jaunuolio kopija, šis autorius, nuo savęs pridėda, kad laiškas perėjo per jo asmeninę cenzūrą, ir kad jis manęs, jog galima pasitikėti jo teikiama informacija.³³ Laiško pateikėjo noras likti nežinomu

22 Ten pat, s. 60.

23 J. Mieroszewski, Oblicze emigracji. // Kultura, Paryž, 1953, nr. 4/66, s. 13.

24 J. Mieroszewski J. Polacy i poganie. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 9/83, s. 57.

25 Ten pat, s. 53.

26 Wolna trybuna. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 144.

27 Wolna trybuna, // Kultura, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 143-144; M. Wankowicz, Wkład polityczny. // Kultura, Paryž, 1953, nr. 10/72, s. 47-48.

28 K. Hrabyk, Wolna trybuna. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 148.

29 J. Miedzińska, Kurtyna została podniesiona. // Kultura, Paryž, 1956, nr. 10/108, s. 59-74.

30 N. Davies, Dievo žaizlas, Lenkijos istorija.p. 648-649.

31 Sprawy emigracyjne w prasie warszawskiej. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 10/84, s. 115.

32 Z. Broncel, Perspektywy dialogu. // Kultura, Paryž, 1956, nr. 11/109, s. 15-17.

33 Laertes. List z Polski. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 12/86, s. 87-101.

yra visai suvokiamas, kadangi tokiu būdu stengiamasi nepakenkti rašiusiojo laišką saugumui. Šis laiškas leidžia skaitytojui suvokti, kokio pobūdžio žinios apie likusiuosius tėvynėje lenkų egzilams buvo prieinamos, diskutuojamos, pagal jas kuriami veikimo ir ateities perspektyvų planai. Laiške yra užuominų, kad naujienos iš Vakarų vis tik pasiekia bent dalį Lenkijos skaitančiosios visuomenės, jomis yra domimasi, lygiai taip pat autorius išreiškia mintį, kad lenkams išėiviams turbūt yra įdomu ir svarbu žinoti, kuo ir kaip gyvena jų tautiečiai už geležinės uždangos. Kartu galima išvelgti tam tikrus mąstymo skirtumus, nulemtus skirtingos autoriaus ir adresato padėties. Lenkui iš anapus geležinės uždangos rodosi, kad negalima jo Lenkijos pavadinti gana paniekiančiai skambančiu satelito vardu, tą patį jis prikiša išėivui, -“Ar Jūs šiandien ne Amerikos satelitai”?³⁴ Kartu išreiškiamas nusivylimas sovietine santvarka, pastebima, kad praktiškesni partijos atstovai, vadinamieji technokratai, su pagarba žiūri į Vakarų laimėjimus technologijų srityse: “Žuvys genda nuo galvos. Kartais man susidaro toks įspūdis, kad būtent toks likimas laukia sovietų imperijos. Tai ne masės sukyla prieš komunizmą. Rytų masės fatališkai kantrios, tiek amžių kentėjo carizmą, kuomet jų materialinė padėtis buvo dar blogesnė nei šiandien, todėl dar ilgai gali apsieiti be politinių laisvių kaip jas suvokia Vakaruose.”³⁵ Taigi, autorius nurodo kitą socialinį sluoksnį, kuris kur kas skaudžiau išgyvena sistemos primetamus rėmus ir antspaudus, tai - inteligentai.

Autorius pastebi, kad informacija apie Lenkiją, pasiekusi jį iš emigrantų laikraščių nėra tiksli, todėl jis savo laiške stengiasi užpildyti šias spragas. Pritariama minčiai, kuri pastoviai linksniuojama sovietinėje propagandinėje spaudoje, esą, Lenkijoje, kaip ir kitose jos įtakos zonoje papuolusiose valstybėse, gyvenimo kokybės rodiklis kyla. Tačiau daroma tam tikra išlyga, keliamas klausimas, ar už tą pagerėjimą laurai tikrai priklauso režimui, kartu bandoma pristatyti ir kaip tik režimo nuopelnams priskirtinus dalykus, pvz., padidėjusias rinkos galimybes Tolimuosiuose Rytuose.³⁶ Pastebimas ir tam tikras vartotojiškas požiūris į išėivius: “Nemažesnis rūpestis nei apranga yra gyvenamojo būsto klausimas. Deja, būsto negalima gauti siuntinyje iš užsienio.”³⁷

Ir šitame laiške pasireiškia dvigubas požiūris į vietinius komunistus, Autorius jaučia būtent iš jų, apsimesančių ištikimais ideologijos sergėtojais, nors iš tiesų ja netikinčių, pastangas rusifikuoti kraštą, plėsti suvaržymus įvairiose srityse, tikintis paskatinimo iš Maskvos. Kartu yra suvokiama, kad ir šiame sluoksnyje yra žmonių, kuriems rūpi savos tėvynės reikalai, tai komunizmas “su lenkišku veidu”.³⁸ Autorius pastebi, kad nėra aiškus komunizmo šaknų gylis Lenkijos visuomenėje. Jis įvardija tik tai, kad kai kuriuose skirtinguose socialinio statuso ar amžiaus grupėse skiriasi ir jų susigyvenimo ir tapatinimosi su partija lygis. Egzistuojas skirtumai tarp vyresniosios ir jaunesniosios kartų, pastaroji yra labiau paveiki naujajai ideologijai.³⁹

Taigi, minėtasis laiškas yra publikuojamas viename iš žymiausių lenkų egzilų leidinių, nėra nepalankių pastabų ar išankstinio nusistatymo apraiškų. Tačiau šis palankumas daugiau nukreiptas į asmeninių, slaptų kontaktų sferą. Į viešas, tautiečių organizuojamas bendradarbiavimo akcijas žiūrima rezervuotai. Tai iliustruoja pavyzdys iš 1955 m., kuomet ne be sovietinės valdžios užmanymo buvo pabandyta taikiomis priemonėmis ir įvairiomis garantijomis pakviesti lenkų, o kartu ir kitų Vidurio Rytų Europos kraštų egzilus grįžti į jų tėvynes. Šio vadinamojo “atšilimo” atgarsius randame P. Hostowiec straipsnyje. Iš minėto autoriaus pusės nuskamba tam tikras skundo motyvas: “Prieš 10 metų krašto spauda rašė apie mus kaip apie išdavikus, atsidavusius imperialistams ir neohitlerininkams. Šiandien rūpinasi mūsų likimu, prašo dalyvauti krašto atstatyme.”⁴⁰ Straipsnyje pristatomos egzilų nuotaikos ir reakcijos, analizuojamos skirtingų poelgių galimybės, apgailestaujama, kad išėivijos susiskaldymas neveda prie vienos bendros nuomonės tokiu svarbiu klausimu formavimo, apgailestaujama, kad per 10 metų šioje sferoje niekas nepasikeitė, kiekvienam asmuo paliekama teisė pasispręsti individualiai. P. Hostowiec išvelgia, kad pakankamai gausus egzilų skaičius Vakaruose trukdo SSRS koegzistencijos su Vakarais siekiui.⁴¹ Autorius pateikia paradoksalius duomenis: vadinamasis “atšilimas” pasireiškia

34 Ten pat, s. 91.

35 Ten pat, s. 92.

36 Ten pat, s. 96.

37 Ten pat, s. 97.

38 Ten pat, s. 97-98.

39 Ten pat, s. 99.

40 P. Hostowiec, *Odręzenie ogarnia emigrację*. // *Kultura*, Paryž, 1955, nr. 10/96, s. 3.

41 Ten pat, s. 4.

daugiau literatūrinėje plotmėje, leidžiant spausdinti tam tikrų autorių kūrinis, tačiau konkretūs, iš Lenkijos atvykę žmonės nepatvirtina sistemos kurso kaitos. Įdomu tai, kad ir tie 48 žinomi lenkų visuomenės veikėjai, kurių viešas pasisakymas radijo eteryje atliko jauko siekiant palankiai nuteikti emigrantus grįžimo idėjos atžvilgiu, vaidmenį, nėra kaip nors kaltinami, autorius suvokia juos ir jų misiją tik kaip sovietinės sistemos įrankį.⁴² Tačiau yra išreiškiama ir mintis, kad reikėtų pasinaudoti ir šia proga, pabandyti užmegzti ryšį su minėtais 48 lenkų visuomenės veikėjais, motyvuojant tuo, kad atmetus pastarųjų misiją kaip nepriimtina dalyką, vis tik būtų tikslinga su jais pabendrauti, siekiant kuo daugiau surinkti informacijos apie kraštą. Į teikiamą informaciją žvelgiama objektyviai, nedaroma perskyra tarp palankios, norimos, ir nepalankios, liudijančios pasikeitimus režimo naudai.⁴³

3. Likusiųjų tėvynėje įvaizdis

Būdami atskirti nuo tėvynės išorinės prievartos būdu, egzilai galėjo suformuoti dvi pagrindines radikaliai skirtingas pažiūras į likusiuosius tėvynėje: 1. kad tėvynėje liko kolaborantai, naujajai valdžiai lojalūs, todėl nepatikimi žmonės, arba neišsilavinusios masės, paveikios naujoms įtakoms, tokiu atveju tautos samprata taikoma kalbant tik apie išeivių bendruomenės narius; 2. Tėvynėje likusieji suvokiami kaip tautos kamienas, laikinai negalintis puoselėti savo politinių ar kultūrinių aspiracijų, todėl visa išeivių bendruomenės veikla yra nukreipta donoriškos veiklos link, kartu suvokiant, kad jos pačios egzistencijos pagrindas yra kuo glaudesnis ryšys su tauta. „Kulturoje“ atsispindi antrasis požiūris. K. Hrubyk neišvelgia pokyčių Lenkijos visuomenėje, nurodydamas, kad režimas šioje šalyje egzistuoja dar pernelyg trumpai, kad galėtų stipriai paveikti žmonių sąmonę, ją performuoti.⁴⁴ Jis taip apibūdina likusiuosius Lenkijoje: „[...] yra valstybės egzistavimo faktas Lenkijos žemėje, apgyvendintos lenkų tautos, kuri gyvena tos valstybės teritorijoje, nors ir valdoma svetimos jėgos, pripažįsta faktinę padėtį, joje gyvena, dirba, atlieka savo tautines ir valstybines pareigas. Tokios faktinės padėties pripažinimas nereikia jos aprobavimo.“⁴⁵ Kaip matome, kolaboravimo sąvoka šiame kontekste nefigūruoja. Krašto gyventojai, jų veikla suvokiami kaip pagrindas ir įkvėpimo šaltinis išeivijos veikimui. J. Jasińczyk savo straipsnyje, skirtame radijo laidų Lenkijai apžvalgai, pateikia daug praktinio pobūdžio patarimų, kokios turėtų būti laidos, akcentuoja jų turinio ir formos reikšmę ir atitinkamas pataisas. Jo kritikos visų pirma susilaukia dominuojantis verksmingas, jokios vilties neteikiantis tonas, autorius tai įvardija kaip tam tikrą atvirkštinę komunistinę propagandą- „jie šaukia garsiai, jūs – dar garsiau“.⁴⁶ Tokiu būdu atliekamas jokių pozityvių pasekmių pavergto krašto žmonėms, jų nuotaikoms, mąstysenoms ir jausenoms neturintis veiksmas, tam tikra, kaip ja pavadintume, „propagandos be ateities versija.“ Taip pat nuskamba mintis, kad negalima naudoti komunistų mėgiamo reiškinių pervertinimo-sumenkinimo principo. Atskiriami ir patys lenkų komunistai, jie pristatomi kaip tam tikros sistemos aukos: „daugelis jų, kurie priklauso partijai tai daro dėl pragyvenimo galimybių, [...] kiti eina su komunistais, kadangi prarado viltį, nieko nežino ir negali tikėtis iš Vakarų, kurie paskutiniojo karo metu paliko lenkus likimo valiai. Dar kiti norėtų tikėti, bet nepažįsta Vakarų, arba perdeda (dažniau), arba neįvertina Vakarų galimybių.“ Bandoma paaiškinti komunistinės propagandos įtaka gana vangias pastangas iš Lenkijos inteligentų ir ypač jaunosios kartos užmegzti ryšį su egzilais, jų dėl to nekaltinant.⁴⁷ Kartu yra užuominų, kad egzistuoja ir tikrai sistemai atsidavę individai: „Tokių beveik nėra, jei neskaičiuoti grupelės fanatikų, ir kiek didesnio skaičiaus karjeristų ir išdavikų, kurie asmeninę karjerą susiejo su okupantu.“⁴⁸ Taigi, skaitančiajam dabartiniu metu kyla neaiškumų, kur yra skiriamoji riba tarp „pateisinamo“, „teigiamo“ komunisto, kuris dėl pragyvenimo pasirinko narystę partijoje, bei komunisto „išdaviko“, siekiančio asmeninės karjeros... Bandant įsijausti į autoriaus mąstyseną, jos turbūt reikėtų ieškoti tarp skirtingo Lenkijos komunistų nusiteikimo savo tėvynės ar Maskvos interesų pirmenybės pasirinkime. Ir kiti autoriai linkę pastebėti, kad Lenkijos komunistų partijos negalima suvokti kaip vientiso monolito, joje galima išvelgti bent jau dvi stambias interesų grupes: senuosius, idėjinius ir ypač

42 Ten pat, s. 9-10.

43 J. Mierozewski, *Karty na stół*. // *Kultura*, Paryž, 1956, nr. 1/99, s. 5-7.

44 K. Hrubyk, *Wolna trybuna*. // *Kultura*, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 147.

45 Ten pat, s. 147.

46 J. Jasińczyk. *Agitować czy propagować?* // *Kultura*, Paryž, 1953, nr. 10/72, s. 35.

47 Ten pat, s. 35.

48 Ten pat, s. 36.

promakvietiškai nusiteikusius partijos funkcionierius bei jaunąją kartą, kuri, neturėdama ypač glaudžių santykių ir stipraus savo priklausomybės nuo Maskvos suvokimo, norėtų suteikti Lenkijai tam tikro nacionalinio komunizmo išraišką. J. Mieroszewski įvardija Lenkijos komunistą kaip visų pirma turintį nacionalinės kultūros prioriteto pamatą.⁴⁹ Nors neaišku, kuo remiantis, pateikiama labai optimistinio pobūdžio statistika, esą, žmonių, nusistačiusių prieš komunistinį režimą Lenkijoje yra 98 procentai, kartu teigiama, kad ir egzilai, ir likusieji kovoja su komunizmu, tik pasirinkdami skirtingas, jiems patogesnes priemones.⁵⁰

Pagrindiniu Lenkijos laisvės idėjos priešū J. Jasińczyk iš vis įvardija ne konkrečius žmones, ideologines grupes, bet būtent patį žmonių nusiteikimą: nevirtį ir abejingumą. Šioje terpėje režimo idėjos net prieš žmonių valią sugeba prasiskverbti. Todėl ypač svarbu, kad Vakarų pasaulyje esantys lenkai egzilai visų pirma siektų užpildyti tuštumas dvasiniame tautiečių gyvenime, skleisdami dvasinę kultūrą, geriausius intelektualinius lobius. Vėlgi pasikartoja siekis išnaudoti komunistų taktiką, - pastariesiems pripažįstamas visuotinio švietimo išplėtimo nuopelnas, kuriuo galėtų pasinaudoti išeiviai, siekdami perteikti savo idėjas, radijas "Laisvosios Lenkijos balsas" turėtų tapti stipriu ginklu psichologinio pobūdžio kovoje.⁵¹

J. Mieroszewski pažiūras Lenkijos komunistų atžvilgiu galima apibūdinti kaip siekį pasirinkti iš dviejų blygių mažesnę ir ją išnaudoti: „Esame antikomunistai, ir su komunistais nebendradarbiaujame, bet su jais kovojame. Vis dėlto, jei Lenkijoje atsirastų komunistinis vadovas, kuris perimtų Gomulkos koncepciją, - jei būtų galimybė, paremtume jį.“⁵² Kaip žinoma, W. Gomulkos negalima būtų įvardyti liberaliu vadovu, tačiau istoriografijoje pabrėžiama, kad jis nebuvo aklas Maskvos įrankis.⁵³ Vėlgi pasikartoja motyvas, kad „lenkiškas“ komunizmas, siekiantis savo šalies gerovės ir išskirtinumo, esamomis sąlygomis yra sveikintinas reiškinys. Tame pačiame straipsnyje iškeliamas dar radikalesnė idėja, - tai siūlymas Lenkijos inteligentijos atstovams patiems siekti narystės partijoje, kad būtų galima išnaudoti visas galimybes kontroliuoti esamą ir būsimą šalies situaciją, priešintis ir griauti režimą iš vidaus.⁵⁴

Išvados

1. 1953-1956 m. laikotarpyje lenkų egzilų tarpe pasireiškė tam tikra krizė, siekis atgauti Lenkijos nepriklausomybę išorinių jėgų pagalba, pasirodė besąs tik fikcija. Nepaisant to, suvokiama, kad tik Vakarų kraštai ir jų vertybinės nuostatos yra vieninteliai sąjungininkai. Tačiau nesikeičianti politinė situacija reikalavo permąstyti savo veiklos būdų tikslingumą ir veiksmingumą. „Kultūros“ aplinkoje formavosi nuostata, kad nematant realios vilties greit sugrįžti į Lenkiją, be to, suvokiant, kad ir ten, sklindant komunistinio režimo įtakai, kaip ir išeivijoje esantiems, veikiamiems prigludusių šalių vertybinių sistemų, kylant asimiliacijos pavojams, atsirado poreikis radikaliai keisti savo veiklos pobūdį, atsisakant radikalios, nepripažįstančio jokių kompromisų požiūrio į Lenkijos problemą. Lankstumas ir prisiderinimas suvokiami kaip vertybės. Nesant galimybių išoriškai keisti Lenkijos statusą, tikėtasi kultūros, kuri suvokta kaip viena iš sudėtinių politikos komponentų, puoselėjimo ir perdavimo įvairiais būdais pagalba veikti Lenkijos žmonių vidines nuostatas, formuoti jų požiūrius į save, tėvynę bei režimą. Savo misijos, kaip lenkiškosios, itin glaudžiai susijusios su Vakarų civilizacija, kultūros puoselėjimo ir perdavimo kraštui siekinys turėjo dar vieną tikslą, - konsoliduoti pačius lenkų egzilus, taip padedant pamatą jų lenkiškojo tapatumo išsaugojimui svetimoje erdvėje.

2. Žinios apie likusiuosius tėvynėje, jų padėtį, nuotaikas yra gaunamos įvairiais būdais: 1. informacija iš oficialiosios prokomunistinės spaudos, radijo laidų, kuri yra tikrinama; 2. korespondencija, asmeniniai kontaktai. Būtent pastarųjų teikiama medžiaga yra pagrindas, ant kurio formuojasi „Kultūros“ bendra autorių nuostatos elgsenos tautiečių statuso ir veiklos būdų atžvilgiu. Vienas iš nesikeičiančių jų uždavinių, - stebėti pokyčius Lenkijoje, atsisakant išankstinių nuostatų taikymo principo.

49 J. Mieroszewski, *Dramat nawrócenia*. // *Kultura*, Paryž, 1953, nr. 1/63, s. 133.

50 Wolna trybuna, // *Kultura*, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 143.

51 J. Jasińczyk. *Agitować czy propagować?* // *Kultura*, Paryž, 1953, nr. 10/72, s. 36-37.

52 J. Mieroszewski, *Karty na stół*. // *Kultura*, Paryž, 1956, nr. 1/99, s. 4.

53 N. Davies, *Dievo žaislas, Lenkijos istorija*.....p. 588, 614-616.

54 J. Mieroszewski, *Karty na stół*. // *Kultura*, Paryž, 1956, nr. 1/99, s. 5.

3. Žurnalo publikacijose formuojamas teigiamas pasilikusio už geležinės uždangos tėvynainio įvaizdis. Rėžimas ir piliečiai pristatomi kaip esantys skirtingose barikadų pusėse. Dalyvavimas komunistų partijos veikloje suvokiamas ne kaip kolaboravimas, o neišvengiamybė tuometinėmis sąlygomis. Daroma perskyra tarp Lenkijos komunistų jų santykio su Maskvos valdžia plotmėje. „Nacionalinis“ komunistas traktuojamas palankiai. Formuojama nuostata, kad esamomis sąlygomis, tuščia ir naudos neatnešanti herojinė-idealistine laikysena turi būti vertintina kaip savotiška egoizmo (Lenkijos kaip tėvynės ir jos ateities klausimu) forma. Vienintelis realus būdas pakreipti santvarką norima linkme yra dalyvavimas jos kūrime.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

1. Šaltiniai

- 1.1. Broncel Z. Perspektywy dialogu. // Kultura, Paryž, 1956, nr. 11/109, s. 15-28.
- 1.2. Dobrowolski T. Pięć elementów. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 3/89, s. 96-99.
- 1.3. Hostowiec P. Odprężenie ogarnia emigrację. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 10/96, s. 3-11.
- 1.4. Hrabek K. Wolna trybuna. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 144-149.
- 1.5. Jasińczyk J. Agitować czy propagować? // Kultura, Paryž, 1953, nr. 10/72, s. 15-38.
- 1.6. Kraj i emigracja. // Kultura, Paryž, 1956, nr. 5/103, s. 106-109.
- 1.7. Laertes. List z Polski. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 12/86, s. 87-101.
- 1.8. Londyńczyk. Polski uniwersytet na obczyźnie. // Kultura, Paryž, 1953, nr. 5/65, s. 103-104.
- 1.9. Mackiewicz S. Kraj i berg. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 7/81-8/82, s. 93-98.
- 1.10. Miedzińska J. Kurtyna została podniesiona. // Kultura, Paryž, 1956, nr. 10/108, s. 59-74.
- 1.11. Mieroszewski J. Bilans emigracyjny. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 129-138.
- 1.12. Mieroszewski J. Budujemy dom. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 10/84, s. 3-12.
- 1.13. Mieroszewski J. Dramat nawrócenia. // Kultura, Paryž, 1953, nr. 1/63, s. 131-134.
- 1.14. Mieroszewski J. Karty na stół. // Kultura, Paryž, 1956, nr. 1/99, s. 3-11.
- 1.15. Mieroszewski J. Oblicze emigracji. // Kultura, Paryž, 1953, nr. 4/66, s. 3-15.
- 1.16. Mieroszewski J. Polacy i poganie. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 9/83, s. 51-63.
- 1.17. Sprawy emigracyjne w prasie warszawskiej. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 10/84, s. 115-117.
- 1.18. Wankowicz M. Wkład polityczny. // Kultura, Paryž, 1953, nr. 10/72, s. 39-48.
- 1.19. Wolna trybuna. // Kultura, Paryž, 1955, nr. 1/87-2/88, s. 142-144.
- 1.20. Zarzewski St. Fetysze i fikcje emigracji. // Kultura, Paryž, 1953, nr. 9/71, s. 3-22.
- 1.21. Zarzewski St. Zjednoczenie bez treści. // Kultura, Paryž, 1954, nr. 6/80, s. 63-73.

2. Literatūra

- 2.1. Davies N. Dievo žaislas. Lenkijos istorija. Tomas 2: nuo 1795 m. iki mūsų dienų. Vilnius, 2002.
- 2.2. Davies N. Europa. Vilnius, 2002.
- 2.3. Dziewanowski M. K. Poland in the 20th century. New York, 1977.
- 2.4. Godlewska E. „Kultura w piguļce. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2000, z. 4, s. 305-310.
- 2.5. Godlewska E. Zjednoczenie Europy w „Kulturze”. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2002-2003, z. 5/6, s. 399-402.
- 2.6. Kryszak J. O historycznej i kulturowej roli współczesnej emigracji polskiej. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 1998, z. 1, s. 7-12.
- 2.7. Supruniuk M. A. „Kultura” w Ameryce: „Fragmenty” (1973-1979). // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2000, z. 3, s. 35-51.
- 2.8. Tyrchan M. Książka o „Kulturze”. // Archiwum emigracji. Studia-Szkice-Dokumenty. Toruń, r. 2000, z. 3, s. 324-331.